

תפילה פרטית

נועם פניאל

מבוא

במאמר זה ארצה לעסוק בכירור מקומה של התפילה הפרטית. אנסה קודם כל לתת הגדרה ראשונית של המושג שעליו אכתוב: תפילה כללית, הכוונה לתפילה על צרכי הכלל. כל ברכות הבקשה של תפילת שמונה עשרה, שהיא עיקר התפילה, הן בקשות על צרכי הכלל. תפילה פרטית, הכוונה לתפילת הפרט על צרכיו הפרטיים. יש עוד שתי נקודות שקשורות לנושא. הנקודה הראשונה היא הציבוריות של התפילה. במילים אחרות, התפילה במניין מול תפילת היחיד. והנקודה השנייה היא הקביעות של התפילה, תפילה במסגרת התפילה הקבועה: שחרית, מנחה וערבית, מול תפילה ארעית שלא במסגרת התפילה הקבועה. יכולה למשל להיות תפילה כללית - במניין - קבועה, תפילת י"ח רגילה, ויכולה להיות תפילה פרטית - יחידית ארעית, לדוגמה: אדם מתפלל לה' שישלח לו טרמפ. שאלתי המרכזית היא שאלת התוכן: כללית מול פרטית.

שאלות:

כאשר יוצאים מנקודת הנחה שבאופן כללי עובד ה' האידיאלי, שאליו רוצים אנו לשאוף, מגמתו רצונותיו ומעייניו נתונים בכבודו של הקב"ה ובטובת הכלל ולא ברווח האגואיסטי שלו, אם - כן, לכאורה, אנו לא אמורים להתפלל על צרכינו הפרטיים מפני שזה מבטא את רצוננו לדברים פרטיים אלו ורצון זה הוא שלילי. ועוד קושי: לאנשים עשויה להיות נטייה להתבייש להתפלל על צרכיהם הפרטיים, להתבייש לבקש מה' הגדול והקדוש על דברים קטנים ופרטיים. ומה איכפת לה' מאלו הדברים. במקורות שעיינתי בהם מצאתי שני כיוונים כלליים בביאור מקומה של התפילה הפרטית.

ראשי פרקים

פרק א' - התפילה הפרטית כבנייה של האמונה בה' וכביטוי שלה.
 גדר מצוות התפילה.
 טעם המצווה.
 כל תפילה היא קיום של מצוות התפילה.
 התפילה הפרטית בהלכה למעשה.
 מטרת התפילה - האמונה בה'.
 על מה לא להתפלל.
 ה' רוצה שהאדם יבקש גם כשמגיע לו.
 פרק ב' - התפילה הפרטית בקישור אל הכלל.
 השפעת התפילה הפרטית בקישורה לכלל.
 התפילה הכללית של האדם הפרטי.
 הרצונות והתפילות הם גילויי חסד ה'.
 כל תפילה חשובה.
 פרק ג' - ההתנסחות בתפילה.
 ה' יעשה הטוב בעיניו.
 סיכום.

פרק א' - התפילה הפרטית כבנייה של האמונה בה' וכביטוי שלה

בראשונים ישנו דיון מהי מצוות התפילה מן התורה. מתוך דיון זה ניתן ללמוד על המהות של עניין התפילה ומתוך למידה על המהות של התפילה ניתן לברר את מקומה ועניינה של התפילה הפרטית.

גדר מצוות התפילה

הרמב"ם בהלכות תפילה פרק א כותב:

מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר "ועבדתם את ה' אלהיכם", מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפלה שנאמר "ולעבדו בכל לבבכם" אמרו חכמים: אי זו היא עבודה שבלב? זו תפלה. ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה התפלה הזאת מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה. (אלא החיוב להתפלל את התפילות הקבועות ביום בניסוחם הקבוע הוא מדרבנן!).

ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא אלא חיוב מצוה זו כך הוא שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו² כל אחד לפי כחו.

1 וכמובן יוצאים ידי חובה מן התורה בתפילת שמונה עשרה. ועיין ערוך השולחן.

2 נשאלת השאלה (וכן ראה בנושאי כלים) מניין לרמב"ם שכך הוא סדר התפילה מן התורה? ודבר זה אין לו מקור לכאורה? הרב משה לוי שליט"א בשיעור בישיבה הסביר שהרמב"ם הסיק זאת מהפסוק ממנו נלמדה המצווה: "ועבדתם" - צריך להתפלל כמו ביחסי העבד אל רבו, שכך הם: העבד משבח את אדונו, העבד שואל צרכיו מאדונו והעבד מודה לאדונו.

מצוות התפילה לפי הרמב"ם כוללת חיוב יומיומי על האדם לשאול את צרכיו שהוא צריך להם. הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, מ"ע ה', חולק על הרמב"ם³ וסובר שאם יש מצוות תפילה מהתורה, זו תפילת האדם בעת צרה, אבל אין מצווה מן התורה להתפלל כל יום.

טעם המצווה

ספר החינוך במצוה תלג מבאר את מצוות התפילה ומביא את הרמב"ם והרמב"ן ומבאר גם כן את טעם המצווה לפי שיטתם:

משרשי המצוה מה שהקדמתי הרבה פעמים כי הטובות והברכות יחולו על בני אדם כפי פעולותם וטוב לבבם וכישר מחשבותם, ואדון הכל שבראם חפץ בטובתם והדריכם והצליחם במצוותיו היקרות שיזכו בהן, והודיעם גם כן ופתח להם פתח באשר ישיגו כל משאלותיהם לטוב, והוא שיבקשו ממנו ברוך הוא אשר בידו ההסתפקות והיכולת כל חסרונו, כי הוא יענה את השמים לכל אשר יקראוהו באמת.

הקב"ה אמר לנו שעל ידי תפילה אליו נוכל לקבל את משאלותינו לטוב.

ומלבד ההודעה להם בזאת המדה (לא רק שאמר להם זאת אלא גם -) ציום שישתמשו בה ויבקשו ממנו תמיד כל צרכיהם וכל חפצת לבם, ומלבד השגת חפצי לבנו יש לנו זכות בדבר בהתעורר רוחנו וקבענו כל מחשבתנו כי הוא האדון הטוב והמטיב לנו, וכי עיניו פקוחות על כל דרכינו. ובכל עת ובכל רגע ישמע זעקתנו אליו לא ינום ולא יישן שומר ישראל, והאמיננו במלכותו ויכלתו מבלי שום צד פקפוק, וכי אין לפניו מונע ומועכב בכל אשר יחפוץ.

על ידי התפילה נבנית לנו האמונה ("קבענו כל מחשבתנו").

ואולם אין לנו בתורה בזאת המצווה זמן קבוע לעשותה, ומפני כן מספקים רבותינו בענין, הרמב"ם ז"ל כתב בחבורו הגדול שמצווה היא להתפלל בכל יום. והרמב"ן ז"ל תפש עליו ואמר שהתורה לא ציותנו להתפלל בכל יום וגם לא בכל שבוע ולא תיחד זמן בדבר כלל, ותמיד יאמרו וזכרונו לברכה תפלה דרבנן, והוא כמספק יאמר שהמצווה היא להתפלל ולזעוק לפני האל ברוך הוא בעת הצרה. גם הרמב"ם ז"ל בעצמו כתב שאין מנין התפלות ולא מְטַבֵּעַ התפלה מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע ביום מן התורה, אבל מכל מקום חיוב התורה הוא להתחנן לאל בכל יום ולהודות לפניו כי כל הממשלה אליו והיכולת להשלים כל בקשה...

ועובר על זה ועמד יום ולילה בלא תפלה כלל, ביטל עשה זה כדעת הרמב"ם ז"ל, ומי שצר לו ולא קרא אל ה' להושיעו, ביטל עשה זה כדעת הרמב"ן ז"ל, ועונשו גדול מאד שהוא כמסיר השגחת השם מעליו.⁵

3 הסמ"ג סובר כרמב"ם. ועיין שו"ת יהוה דעת חלק ג' סימן ז' שם מובא שהשו"ע פסק כרמב"ם. ועיין ערוך השולחן שסובר שהרמב"ן אינו חולק על הרמב"ם עקרונית אלא חולק בזה שסובר שמצוות התפילה אינה נכללת במניין המצוות.

4 ועיין לקמן הערה 13.

5 התקשיתי להבין מה נכלל בתור צרה לדעת הרמב"ן. ונראה לי לומר שאין לכך הגדרה אובייקטיבית אלא כל אדם ומה שמיצר לו. ובע"ה עוד נדבר על כך לקמן.

כתב החיי אדם: נכון וראוי לכל אדם להתפלל בכל יום ביחוד על צרכיו ופרנסתו ושלא ימוש התורה מפיו וזרעו וזרעו ושיהיו כל יוצאי חלציו עובדי ה' באמת ושלא ימצא ח"ו פסול בזרעו וכל מה שיודע בלבו שצריך לו ואם אינו יודע לדבר צחות בלשה"ק יאמרנה אף בלשון אשכנז רק שיהיה מקירות לבו, וטוב יותר לקבוע תפלות על כל העניינים הצריכים לו אחר שסיים כל הי"ח מלקבעם בברכת שומע תפלה כדי שכשיצטרך לענות קדיש או קדושה יהיה יוכל לענות אחר אמירתו יהיו לרצון לכו"ע:⁹

מטרת התפילה - האמונה בה'

עולה מן המקורות הללו שהתפילה על הצרכים הפרטיים אינה נמיכות קומה אלא אדרבה, בכך מראה המאמין את תלותו בה' ומבטא את אמונתו ובונה אותה ומקבע אותה בנפשו שכל מה שמגיע אליו זה מהקב"ה, והוא משגיח על מעשינו, והוא שומע בקוראינו אליו, והוא כל יכול, והוא גומלנו חסדים. זה יסוד מצוות התפילה מן התורה והקב"ה חפץ בתפילה זו, וכל תפילה היא קיום מצווה.

אפשר לומר שהמתפלל מתוך גישה זאת באמת, בתפילתו על צורך מסויים הוא לא רוצה אך ורק בדבר המבוקש, אלא הוא בעצם רוצה את האמונה בקב"ה, הוא רוצה לעבוד את ה'. והאדם לא צריך להרגיש שהוא מתבייש לבקש מהקב"ה דברים שהם כביכול כל כך שפלים וקטנים¹⁰ אלא להבין שהקב"ה רוצה בבקשה זו ולשם כך שולח את החסרונות,¹¹ והרגשת החיסרון¹² היא אמצעי בשביל להתפלל ובשביל האמונה בקב"ה. והשגת הדבר המבוקש, שבוודאי שהתפילה מועילה לו, הוא כוונת המתפלל בתפילה הפרטית הזאת, אך במבט כולל הוא טפל לעיקר המטרה של התפילה - עצם האמונה.¹³

הערה: לא התמקדתי כאן בנושא התורה לה' מפני שזה לא נושא המאמר אך הדברים אמורים גם לגבי נושא התורה, ובוודאי, טוב להודות לה' על כל מה שנותן לנו, בכל זמן ועל כל דבר.

על מה לא להתפלל

המהר"ל בנתיב העבודה פ"ב עושה חילוק בדברים שעליהם יש להתפלל¹⁴ וממנו נלמד על מה לא טוב להתפלל:

ולכן האדם כאשר יתפלל אל השי"ת על צרכיו לא יהיה כונתו שיתן לו עושר וכבוד וכל

9 הנצי"ב במספר מקומות (אחד מהם: בראשית מ"ח, כ"ב בהרחב דבר) כותב שאת התפילות לצורך השעה עדיף להוסיף במסגרת התפילה הקבועה אלא אם כן הכרח הוא להתפלל על הדבר ללא דיחוי.

10 לגבי עניין הבושה ראיתי נקודה מסוימת בספר "כלבבי משכן אבנה" חלק ג', עמ' נ"ח: "...הפסוק אומר "המשפילי לראות בשמים ובארץ". לגבי הקב"ה גם הדברים הרוחניים, השמימיים, הם השפלה כביכול, ולגבי אין נפק"מ בין שמים לארץ. לגבי הקב"ה שהוא אין סוף הכל שפל כביכול, וכבר אין נפק"מ בין שפלות זו לשפלות אחרת".

11 הרב אבינר שליט"א, משיב הרוח, עמ' 322. וראה להלן במב"ט.

12 אי אפשר להתפלל על דבר בלא להרגיש בחסרונו. ראה לקמן במה שנביא ממוסר אביך, מעין הקדמה.

13 עוד עיין עין איה בברכת פ"א, פסיקה מח שם כותב הרב: "...שע"י מה שהתפילה מועלת (להשגת הצרכים), וע"י מה ש(כ)כל שהאדם קרוב יותר לשלמותו ית', ע"י מעשיו הטובים וכשרון חכמתו ומדותיו, הוא קרוב יותר שתועיל תפילתו, ודבריו יעשו רושם לגור אומר ויקם לו, דבר זה מביא את המין האנושי אל קרבת אלקים. וכו'". החוק שחקק הקב"ה שהתפילה תועיל להשגת המבוקש נועד בשביל היסוד שבתפילה של הכשרת האדם לשלמותו.

14 בפשטות חילוק זה לא כתוב במקורות הקודמים לכן צ"ע האם הם מסכימים או חולקים.

(משיחות הרן רל"ג ומליקוטי מוהרן תנינא כ"ה נראה לי שר' נחמן לא מחלק).

הדברים אשר הוא צריך בשביל הנאת גופו, רק שיתן לו השי"ת מה שהוא מבקש לעבוד השי"ת, ואם יבקש על חייו לא יהיה כונתו רק שיתן לו השי"ת חיים כדי שיעבוד השי"ת בתורה ובמצוות. ואם מוכן להנאת גופו דבר זה הוא תועבה לפני השי"ת וכו'.¹⁵

מגמת חיינו היא עבודת ה'. ולפיכך כל חפצנו צריך להיות לעבוד את ה'. כל חסרון המצמצם תכלית זו מבחינתנו, הוא דרוש השלמה. ואם הסברנו לעיל שיסוד התפילה הוא האמונה שהיא עבודת ה', אם כן כאשר מתפלל האדם על צרכיו מתוך כוונה להנאתו הפרטית בלבד, זה סותר את המהות של התפילה. ולכן על האדם להתפלל על מילוי חסרונותיו ברוחניות ובגשמיות¹⁶ מתוך כוונה שעל ידם יוכל הוא לעבוד את ה'.

לפי זה יוצא עוד דבר: יש חסרונות שמורגשים אצלנו שבכלל לא נתפלל עליהם, כאלה שמילויים אינו נצרך לעבודת ה' אלא הם אך ורק הנאתנו הפרטית. אמנם אם חסרון הוא באמת מצער את האדם ועל ידו מתמעטת מלאכת שמיים, הוא כן דבר שצריך להתפלל עליו.¹⁷ "קרוב ה' לכל קוראיו - לכל אשר יקראוהו באמת".

ואפשר להוסיף שההליכה בדרך זו תועיל לאדם לרצות לעשות רק מעשים שהם לשם שמיים.

ה' רוצה שהאדם יבקש גם כשמגיע לו

בבית אלוקים, שער התפילה, פי"ד, מתברר רובד נוסף בתפילה הפרטית:

מובא בגמרא: "אמר ר' יצחק: מפני מה היו אבותינו עֲקָרִים? מפני שהקב"ה מתאוה לתפילתן של צדיקים". שואל המבי"ט על מאמר זה: הרי הצדיקים מתפללים בכל יום, ערב, בקר וצהרים והאבות הם אלו שתיקנו התפילות והתפללו גם קודם שהיו נוקמים לתפילה על העקרות. כמו שכתוב אצל יצחק שיצא לשוב בשדה ומשם למדנו שתיקן תפילת מנחה וזה היה לפני שנצרך להתפלל בעד אשתו על עקרותה. וכן היה באברהם. וגם יעקב¹⁸ התפלל כל יום. אם - כן הרי שהאבות היו מתפללים בכל יום, ולמה אמר ר' יצחק שהקב"ה התאוה לתפילתן כאילו שלא התפללו קודם?

ועונה המבי"ט: תפילת הצדיקים וכן תפילת האבות היא על בני דורם שייטיב להם הקב"ה וידריכם לעבודתו וכו' ולא על עצמם, וכן תפילת האבות הייתה גם כן על זרעם אחריהם ולא על עצמם. ומה שהקב"ה מתאוה לתפילתן של צדיקים הוא שיתפללו על עצמם, כי כל תפילתם אינה אלא על אחרים. ולמה? מפני שאצל האנשים שאינם צדיקים התפילה נצרכת ומחויבת, כי מבלי תפלתם לא ישיגו מבוקשם בגלל שלא מגיע להם, אבל על ידי התפילה הם נעשים מוכנים לקבל, וה' שומע קול תפילתם. אך הצדיקים כל ימיהם הם בתשובה ומעשים טובים, ולכן מגיע להם שה' ישלח להם כל צרכיהם גם בלי שיתפללו. אבל אע"פ כן עשה אותם הקב"ה עקרים כי הוא רצה שיתפללו אליו לפני שיקבלו.

לומדים מכאן נקודה חשובה: הקב"ה רוצה שהאדם יקבל ממנו על ידי תפילה דווקא ואע"פ שמגיע לו. הקב"ה רוצה שנתפלל על כל דבר לפני שנקבלו.¹⁹

15 ועוד ראה עין איה ברכות פ"א, מא: "ההערה בזה שהמתפלל אין תפילתו רצויה כל זמן שתהיה כונתו רק הנאת עצמו ותועלתו בתפילה וכו'".

ועוד עיין עין איה ברכות פ"א צ"ב.

16 יש גם הבדל בין הצרכים הרוחניים והמוסריים עליהם טוב להתפלל מצד עצמם לבין הצרכים הגשמיים שלא טוב להתפלל עליהם מצד עצמם אלא מצד מה שמסתעף מהם לעבודת ה'. עין איה פ"א, צב, בהשוואה עם עין איה פ"ג, ל"ב.

17 ועיין לעיל הערה 5.

18 יעקב לא היה עקר, כמו שכתב רש"י בבראשית מ"ט, ב: שראובן נולד מטיפה ראשונה של יעקב.

19 ועוד עיין ברכות לב: "גדולה תפילה יותר ממע"ט" ובתוס' שם.

פרק ב' - התפילה הפרטית בקישור אל הכלל

ספר הכוזרי מאמר שלישי בתיאור החסיד:

זו... ויעמוד לתפלה... בברכות הכוללות כל ישראל, כי הבקשה והתפלה במה שמתיחד בו היחיד, אינם אלא מן הרשות, וכבר קבעו לזה מקום בשומע תפלה למי שהוא רוצה... יתחיל בבקשת צרכיו בכלל כל ישראל, ולא יעבור זה, כי התפלה הנענית אינה כי אם לקהל (בעבור הציבור) או בקהל (בציבור), או לאחד שיהיה במקום קהל, והוא נעדר בזמננו זה (כגון משה רבינו).

ית. אמר הכוזרי: ולמה זה? הלא שיתיחד²⁰ האדם יותר טוב ותהיה נפשו זכה ומחשבתו פנויה יותר!?

יט. אמר החבר: אבל היתרון לקהל מכמה פנים. א - מהם כי הקהל אינם מתפללים במה שיש בו הפסד ליחיד והיחיד אפשר שיתפלל במה שיש בו הפסד ליחידים אחרים, ואפשר שיש ביחידים ההם מי שיתפלל במה שיש בו הפסדו (של אותו יחיד). ומתנאי התפלה הנענית שתהיה במה שיועיל העולם ולא יזיקהו בשום פנים. ב - ומהם שמעט הוא שתושלם תפלה ליחיד מבלי שגגה ופשיעה (בכוונתו). ומפני כן קבעו לנו שיתפלל היחיד תפלת הצבור, ושתהיה תפלתו בצבור בעוד שיוכל לא פחות מעשרה, כדי שישלים קצתם מה שיחסר בקצתם בשגגה או בפשיעה, ויסתדר מהכל תפלה שלמה בכונה זכה, ותחול הברכה על הכל ויגיע לכל אחד מהיחידים חלקו ממנה... ומשל מי שהתפלל לצורך עצמו, כמשל מי שהשתדל לחזק את ביתו לבדו ולא רצה להיכנס עם אנשי המדינה בהיעזרם על חיזוק חומותם, הוא מוציא הרבה ועומד על הסכנה, ואשר יכנס במה שנכנסים בו הצבור, מוציא מעט ועומד בבטחה, כי מה שמקצר ממנו אחד משלימו אחר, ותקום המדינה בתכלית מה שיש ביכולת, ויהיו אנשיה מגיעים כלם אל ברכתה בהוצאה מועטת עם הדין וההסכמה...

מקריאה שטחית עד כאן נראה כאילו כל עניין שיתוף היחיד עם הציבור (ע"י תוכן התפילה או תפילה בציבור) הוא לתועלתו של היחיד. "יתחיל בבקשת צרכיו - בכלל כל ישראל"..." כי התפילה הנענית - אינה כי אם לקהל או בקהל וכו".

מובאות כאן שתי סיבות מדוע "כדאי" ליחיד להשתתף עם הציבור: א. הקהל אינם מתפללים במה שיש בו הפסד ליחיד ואילו היחיד יתכן שיתפלל במה שיש בו הפסד ליחידים אחרים. ב. התפילה יוצאת שלימה וללא חיסרון הכוונה שעלול להיות ליחיד.

אמנם גם נקודה זאת שהשתתף עם הציבור מועיל לקבלת תפילת היחיד היא נכונה אך רואים בהמשך הרבה יותר מזה:

כי היחיד בכלל הצבור כאחד בכלל הגוף. אלו היה מקפיד הזרוע על דמו כשהוצרך אל ההקזה, היה נפסד הגוף כולו ונפסד הזרוע בהפסדו. אך ראוי ליחיד לסבול הצער גם המות בצד תקנת הכל. והנחוץ ממה שיעיין עליו היחיד, הוא חלק הכל שיתננו ולא יתעלם ממנו. ומפני שלא היה דבר שתשיגהו ההקשה (בשכל האנושי), צוה בו הבורא במעשרות והמתנות והקרבות וזולת זה, והוא חלק הכל מהממונות... ומהמאמרים,

20 אפשר להבין גם שכוונת המילה "יתיחד" היא שיתפלל ביחיד וגם שיתפלל תפילה פרטית (כדלעיל בדברי החבר: "כי הבקשה והתפלה במה שמתיחד בו היחיד").

התפלות והברכות והתשבחות...

נוסף כאן עוד עיקרון מהפכני. תקנת הכל, דהיינו שלמות הכלל - היא העיקר, כמו שלמות הגוף ביחס לאיברים. והיחיד הוא כזרוע בגוף. נקודה זו היא מהותית מאוד ודרושה הרבה לימוד והרחבה שאין כאן האפשרות להם.

העולה לעניין התפילה: לפי הכוזרי, עניין התפילה הוא שלמות וטובת הכלל²¹ (כמו עוד דברים ובמיוחד התפילה). עיקרון זה משליך על כמה נקודות מהותיות וגם על התפילה הפרטית, ונסה בהמשך לנסות לברר בכיוון הזה.

לעניין התפילה הפרטית יוצאת מן הכוזרי קודם כל השלכה מעשית: צרכי הכלל הם הדבר העיקרי שעליו יש להתפלל, ותפילת היחיד רק במסגרת הכלל וכחלק ממנו. התפילה היא לתועלת הכלל. גם תפילת היחיד חייבת להועיל לכלל.

נסה לברר בכיוון הזה:

הרב קוק זצ"ל בעין איה ברכות פ"א, יט, כותב את הנקודה שהזכרנו כעת:

שעיקר עבודת האדם תהי' למען כבוד השי"ת והתיקון הכללי, כדברי תנא דבי אליהו הנודעים, "כל ת"ח וכו' ומתאנח על כבודו של הקב"ה וכבודו של ישראל" (- שזה תלוי בזה²²). והנה מי שמצדו אין חסר לו דבר, לאיש כזה אין כבוד (קשה) כ"כ שתהי' עיקר תפילתו לכבוד השי"ת, מה שאין כן בשעת דחקו של אדם, אז הוא צריך התחזקות, שאע"פ שחסרים לו הרבה עניניו הפרטים, מ"מ לא יהיה כל דבר נחשב אצלו לעומת כבודו של הקב"ה...²³

א"כ לפי פיסקה זו מה המקום של תפילת הפרט?

ממשיך הרב בפיסקה הבאה:

...אף שצריך האדם שישים כל מעייניו על ישועת הכלל, מ"מ צריך הוא להיות עסוק ג"כ בשלמותו הפרטי, אלא שצריך שתהיה כוונתו להאחד ע"י שלמותו אל הכלל, ובוה איננו נפרד מהכלל גם בהיותו עסוק בשלמותו הפרטי... להוציא מדעת הסוברים כי ירצו לבקש רק שלמות הכלל, ומצד עצמם ילכו בשרירות לבם.

הדבר דומה למרוץ שליחים. אם אחד מהרצים כל הזמן ידאג לרצים האחרים בקבוצה שלו וינסה לסייע להם, בסך הכול הוא פוגע בקבוצה מפני שמזניח הוא את תפקידו,²⁴ כמו אותם ההולכים בשרירות לבם ומזניחים את שלמותם הפרטית. מי שממונה על שלמותו הפרטית ויכול לעשות זאת הכי טוב - הוא האדם עצמו, וזאת חובתו לכלל. הגוף יהיה שלם כאשר כל האיברים יהיו שלמים. כל פרט הוא ממונה על חלקו שלו בהשלמת הכלל.

מתוך כך עולה חשיבותה של התפילה על השלמות הפרטית על כל סעיפיה, אך היא צריכה לבוא

21 נראה להסביר עוד, שהסיבה שקבע ה' שתפילת היחיד מועילה רק בשיתוף עם הציבור היא כדי 'להכריח' את האדם לחיות כפי ייעודו האמיתי: איבר בכלל שגם - כן חייב את הכלל כדי להתקיים. (בדומה לזה עיין אורות ישראל פרק ה', פיסקה ב').

22 עיין מסילת ישירים סוף פרק י"ט. "שהרי אי אפשר לכבוד העליון להתרבות אלא בגאולתן של ישראל ובריבוי כבודם שזה תלוי בזה באמת".

23 ועוד עיין עין איה ברכות פ"ד, פיסקה א' שם מביא הרב עיקרון זה וגם את העיקרון של הפרק הקודם.

24 את המשל ראיתי בפירושו של הרב אבינר שליט"א לכוזרי בפסקאות שהובאו לעיל.

מתוך ההבנה שהיא חלק מהשלמת הכלל ולהיעשות בכזאת כוונה.²⁵
 כך גם כותב הרב בפ"ג, פסקה לב:

...כל אדם הוא מעורב עם הכלל. ובהיות חסרון אצלו בענינו או במצבו החמרי או המוסרי, לבד הנוגע לו לעצמו מוכרח להסתעף מזה ג"כ חסרון כללי. ושלימות האדם הוא שגם בעת צר לו, לא ישכח את חיי הכלל, ויצטער ג"כ על החסרון הכללי המגיע מחסרונו הפרטי, ולשפך שיח ג"כ לתיקון הכללי ע"י תיקונו הפרטי, ויהי זה יקר וחשוב בעיניו כתקנת עצמו. כי לפי האמת והשכל נמצא האדם ביחשו אל הכלל, הרבה יותר חזק המציאות לעומת יחשו רק אל ענינו הפרטי לבדו.

ע"כ בבקשו על גדרת פרצותיו, ישתף נפשיה בהדיה ציבורא לבקש ג"כ על פרצת כלל עם ד', ופרצות כל עמך בית ישראל...

האדם צריך להתפלל מתוך כוונה שכלל ישראל יושלם על ידי השלמתו הפרטית.
 בקובץ ב' פסקה רנא יש הרחבה והעמקה של הכוונה בתפילה:

כשמכוונים לאיזה מבוקש בתפילה, צריך לשום לב שכונתנו היא להסיר את הרע והחושך מן העולם, ולהגביר את הטוב ואת האור, את החיים האלהיים במילואם, שבהופיעו איננו ממלא רק חסרון אחד בלבד, אלא הוא משלים את כל החסרונות וממלא את כל הפגמים כולם, ובגודל נשמתנו הרינו חפצים דוקא בשלמות הגמורה והמוחלטת.

החסרון הפרטי הוא אולי קטן, אבל הוא חסרון בכל הופעת הטוב והאור והחיות האלוקית במציאות בשלמותם. זהו החסרון המורגש אצלי באופן פרטי ועליו אני מופקד. התפילה עליו צריכה להיות תפילה להשלמת ההופעה של כל הטוב והאור והחיות האלוקית במציאות שמוכרחים לבוא גם על ידי השלמת החסרון הזה.

לכאורה יש סתירה בין שני המקורות האחרונים: בפסקה הקודמת (וגם בכוזרי שהבאנו לעיל ובעוד מקומות) ראינו שצריך להתפלל על החסרון בתוך כלל ישראל ואילו כאן מדובר על החסרון בתוך כל העולם וכל החסרונות הקיימים במציאות.

נראה להסביר, שהסיבה היא, שמכיוון שעיקר שלימות העולם ותיקונו הוא ע"י שלימות ותיקון כלל ישראל, וישראל הם מתקנים את העולם.²⁶ הפרט הישראלי הוא איבר בכלל ישראל ולכן צריך להשתתף בהדיה ציבורא ולהתפלל להשלמת הכלל אך מתוך ידיעה וכוונה להופעת השלמות המוחלטת על ידי כך. שהטוב הכללי והשלם יופיע גם - כן בפרט הזה.²⁷

השפעת התפילה הפרטית בקישורה לכלל

לאור הדברים האמורים ננסה להתבונן איך משפיעה התפילה על האדם.
 הרב במספר מקומות בעין איה²⁸ כותב שיסוד התפילה הוא שהיא פועלת להטבת הבחירה של

25 גם כל מה שראינו בפרק הקודם לגבי בניין האמונה של האדם ע"י התפילה ובניין השקפת חייו הוא חלק מרכזי בשלמותו הפרטית שהוא חייב בה למען הכלל.

26 עיין מדות ראה אהבה, ב'.

27 עד כה הזכרנו שהאדם צריך לכוון על השלמתו כחלק מהשלמת הכלל. הרב גם מוסיף בפסקה לב עוד נקודה: שהאדם צריך בתפילתו לא לשכוח את חסרונות שאר הציבור. ועוד עיין עולת ראה חלק א', עמ' כ"ט.

28 פרק א': נ"ז, נ"ח, פ"ח, מ"ח.

האדם.²⁹ התפילה חושפת אצל האדם את רצונו העליון האמיתי.

בפיסקה פ"ח מבאר הרב שעיקר התפילה היא התפילה בציבור. מפני שאם האדם מתפלל אך ורק לבדו ולא שם לב לחסרונוותיהם של הציבור, הוא נשאר אדם בעל עולם פנימי פרטי, שזה לא מוסרי. לכן עיקר התפילה היא קיבוע עולמו הפנימי של האדם בחשיבה על זולתו, ובניית היסוד המוסרי שהאדם הוא שותף עם הציבור.

על אותה הדרך גם נאמר שעיקר התפילה היא התפילה על צרכי הכלל. מפני שאם האדם מתפלל אך ורק על עצמו הוא נשאר אדם בעל עולם פנימי פרטי, וזה לא תואם את הידיעה האמיתית שלשלמות הכלל היא העיקר. לכן עיקר התפילה היא קיבוע עולמו הפנימי של האדם בטובת הכלל.

אמנם השלמת הפרט את עצמו היא הכרחית לתועלת הכלל ומכאן מקומה של התפילה הפרטית כחלק מהכלל כמו שביארנו, ולכן אפשר לומר שתפילה זו היא מקבעת באדם את היותו איבר בכלל, המופקד על השלמתו למען הכלל.

ניתן גם לומר שההליכה בדרך זו תפעל על האדם ותגרם לו שיותר ויותר יחיה את חייו ויעשה את מעשיו במגמה של טובת הכלל והופעת כבודו של הקב"ה.

התפילה הכללית של האדם הפרטי

בנוגע לאופן התפילה הכללית של האדם הפרטי נוסף נקודה:

הרב במוסר אביך, מעין הקדמה ג', כותב בעניין התפילה. בדבריו: בשביל להתפלל על דבר חייב האדם להרגיש בחסרונו. דבר זה הוא יסוד בכל נושא התפילה.³⁰ מדברי הרב עולה עוד נקודה לענייננו: אדם השבע עושר וכבוד וכל טוב אינו יכול להרגיש בחסרונו הדברים הקדושתיים ובחסרונו הדברים הכלליים. האדם צריך להיות מחובר לבקשתו על הכלל ולהבין ולהרגיש איך הוא חסר את החסרונות הללו (ולעבוד להביא עצמו לזה. לדוגמה: ללמוד על כך ולא להימשך אחרי תאוותיו הממלאים אותו, כפי שמופיע ברב שם). האדם צריך לראות את עצמו כלול בבקשה על הכלל (הנוגע לזה ביותר הוא חלק הבקשה שבתפילת שמונה עשרה), הוא מתפלל על הכלל שגם הוא איבר בו.

הרצונות והתפילות הם גילויי חסד ה'

ישנה עוד נקודה במסגרת נושא זה והיא התפילה הפרטית של הצדיקים העשויה לבאר עוד רובד נוסף. הרב בקובץ ג' פיסקה סז כותב:

לצדיקים גדולים, התפילה קשה מאוד, (סיבה ראשונה: מפני שאין להם שום רצון עצמי כלל, ולכן הצרות לא מפריעות להם, ועוד סיבה: והכרתם הגדולה הקשורה באמונתם הבהירה, באור החסד האלהי, היא ממתקת להם את הכל, ואיך יתפללו להניצל מאיזה צרה, והרי אין להם שום צרה במציאות.³¹

אמנם אחרי ההעמקה הגדולה, שבאה אחרי העליה (הצדיקים מבינים) - שסוף כל סוף האדם וצרכיו, העולם והחיים וכל קישוריהם, כל ההרגשות והנטיות וכל התביעות

29 וזה גם "עיקר הטעם שחקקה החכמה האלהית שתועיל (בפועל) להשלמת בקשת האדם וצרכיו" (מתוך פרק א' פיסקה מ"ח). ועיין לעיל הערה 13.

30 וראה לעיל הערה 5.

31 וכן ראה בעין איה שבת פ"א פיסקה מ"ג.

הטבעיות, החיים ואהבתם, קניניהם וערכם, הכל הם תכסיסי האורה של החסד הגדול אשר אמר עולם יבנה (הקב"ה נטע אותם בשביל לתקן עולם), והתפילה בעצמה, הבעתה, ונטייתיה, ועצם הטבע של החפץ לסדר כל העניינים שבעולם בעינם וצביונם, החיים, הכבוד, העושר, הבנים, השלום, השמחה, השובע והמנוחה (טבע האדם הוא לחפוף שיהיה לו יותר טוב), ועל גביהם החכמה וקדושת הרצון והעונג, כולם יחד גילויי חסד עליון הם, שהתפילה בכל עת, ובייחוד בעת צרה, מבלטת את ערכם המלא,

כל הכמיהות, הרצונות והשאפיות של האדם ואפילו לדברים הכי בסיסיים הם מה שהקב"ה נטע בבני אדם. שכן הם הביטוי הבסיסי של חפץ לשלמות, חפץ להתקדמות ולתיקון, והם גילויי חסד עליון שמשפיע ומקדם ושואף להיטיב לעולם.

והחפץ המתגלה מאור נשמת רצון הפנימי אשר לצדיקים יסודי עולם שההופעה האלהית העליונה מחיה את נשמתם תמיד הוא בעצמו אחד מיסודי החיים ובנין ההויה, כנשימת האויר, כאכילה ושתייה, כבנין וזריעה, כרפואה ורחיזה

חפץ הצדיקים הוא בונה בעולם ומחיה אותו וככל שיתגלה יותר - יוטב יותר לעולם. לאחר שתי ההבנות הללו:

בוה ישוב רוח התפילה לפעם את הצדיקים ישרי הלב, ויעזבו את השררות העליונה החודרת בכל מממני ההויה, שכל חפץ בטל לגבה, וישארו עבדים לקונם שופכי לב כמים, מבקשים רצון, חיים, בריות גופא ונהורא מעליא.

בהווא אמינא של הצדיקים, כל הרצונות לדברים הנמוכים בטלים לעומת הקדושה העליונה והם כלל לא מורגשים. במסקנה הצדיקים לא ירדו ממדרגתם שאין להם שום רצון עצמי כלל והכרתם הגדולה הקשורה באמונתם הבהירה, באור החסד האלהי, היא ממתקת להם את הכל, אלא הם מבינים ש: א. דווקא כמה שיותר גילוי של החפץ (שכולו נובע מהחסד האלוקי) ולא צמצומו, זה מופיע ומבליט את חסד ה'. וב. חפץ הצדיקים, ככל שמתגלה יותר, הוא מוסיף חיים בעולם ובונה אותו.

הבנו אם - כן, שעצם החפץ לכל הדברים שבעולם והחפץ שיהיה יותר טוב, ועצם הרצון להתפלל על החיסרון, הם גילוי של חסד ה'.

בעולת ראייה, ענייני תפילה, יד, ישנו גם הסבר של הרב איך מתקדמים אל עבר מדרגת הצדיקים, וכן מופיעות הנקודות שדיברנו עליהם:

כל מה שמרומם האדם את מוסרו כן מתעלה רצונו. אפילו הרצון הטבעי לחיים, ולכל דבר שמתקשר ברצון הנפש, שאותם הדברים עצמם בעינם כל בני אדם וגם כמה בעלי - חיים חפצים בהם, מקבלים אצל הנשמה המזוככת צורה עדינה. ההתעלות העליונה, הבאה ע"י עליו הרצון שע"י דעת אלהים, ע"י קרבת אלהים,³² החודרת את הרעיון, את השכל ואת הרגש, את השאיפה והחפץ, הסוער והנח, היא מעלה את כל ניצוצי הרצון לעילוי נשגב מאד, עד שהם מתאחדים עם השאיפה הכללית של השלמות הגמורה של האור האלהי, השופע בעולם לתן לו קיום וחיים.

ככל שהאדם מתעלה יותר ומבין ומפנים שהכל נובע מהמקור האלוקי, ושהוא אינו עומד ונחשב בפני עצמו אלא הוא חלק של כלל ישראל ושהוא צינור להופעת האלוקות, וכן הוא מבין ומפנים שכל

32 וגם כן ע"י התפילה, כפי שמוזכר לעיל בעין איה פ"ח.

החיים שלו וכוחותיהם עד להופעת אפילו הרצונות הכי טבעיים ובסיסיים נובעים מהמקור האלוקי והם חלק מההחיה לשלמות הכללית, כך הם מתקשרים על ידו למקור האלוקי ממנו הם נובעים.

כשמעוררים רצון כזה, ע"י התגלות חפץ של צדיק יסוד עולם, של איש החי את חייו בצורה בהירה באור חי העולמים, המבוקשים מתמלאים, השלטון מתגבר מפני אור האלהים המתנוצץ בהרצון הטהור של מלואת החכמה והחסד. כשמגלה אדם כזה את רצונו ע"י התגלות - נפש של תפלה, אור חי העולמים מתגלה על נתיבות החפץ המבוטא בשפה, המתגלה ע"י דבור חיצוני והגיון פנימי בעז חיים, ומגלה מתוכיות הנשמה את המוגמה של הטוב הכללי ביחושו לזה הפרט היחידי שעכשו רק הוא הנהו מוגמת - פניו של המעתייר. כל מבוקש קטן נכלל הוא בחפץ גדול שבגדולים, אצל הנשמה הגדולה. כל צער יחידי, כל מכאוב וחולי, כל צרה וצוקה, אשר איזו נפש סובלת, כשהוא נרשם בנשמה המאירה, המלאה טוב אלהי, איננו עוד צער פעוט ויחידי, הוא הוה לצער עולמי וכללי. וסלוק צער זה מביא נהרה כוללת על אופק החיים וההווה,

מופיע כאן תיאור התפילה הפרטית של הצדיקים כהגשמה של מה שראינו לעיל. וסיום הפסקה:

לפי אותה המידה שגדול הוא הרצון של הטוב האלהי בנשמה המתפללת אז, באותה המדה שאור החכמה והעז האלהי מקנן בה במעמקי הלב, כן התפלה קולעת אל מטרותה וגילוי החפץ עושה את פעלו, "מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו ישלים".

כל תפילה חשובה

הרב בעולת ראה, ענייני תפילה, ה, כותב שכל תפילה נובעת מהמעין האלוקי העליון וכל תפילה היא פועלת ומוסיפה קדושה וחיים באדם הפרטי ובכל ההווה כולה.

...ומה נפלאו ההופעות, מה נשגבו ההתנוצצויות, ההולכות ומתגברות מכל תפלה, אפילו כשהיא עראית פרטית ומבודדה וק"ו כשהיא קבועה, כללית וחברתית...

אם כן יוצא שחוץ ממקרים מיוחדים עליהם דיברנו אל לאדם להימנע מלהתפלל, אלא כל כמה שאפשר טוב להתפלל וזה קיום של מצוה. ואם מתעורר בי צורך פנימי לתפילה אנצל זאת, וגם אם אני לא נמצא במדרגה העליונה ביותר שבע"ה אלך ואתקדם לעברה.

פרק ג' - ההתנסחות בתפילה

בתפילה הפרטית עשויים להיות מספר מרכיבים הגורמים לכך שקל בהרבה לכוון בה ולהיות מחוברים אליה בלב ובנפש לעומת תפילה על עניינים שבכדי לכוון עליהם ולהתחבר אליהם צריך עבודה מרובה במספר תחומים וגם בחיים שמחוץ למסגרת התפילה.³³ (כמוכן כפי שראינו לעיל יתרונות אלו אינם משמעותיים ואינם יכולים ליצור את עיקריותה של התפילה הפרטית, אך הם מכל מקום קיימים).

א. התפילה הפרטית יכולה להיות גם על דברים המחוברים לעולמו הפרטי והקרוב של האדם ולא רק על דברים עליונים וכלליים שההרגשה בחסרונם דורשת עבודה והתעלות של האדם.

33 עיין מוסר אביך, מעין הקדמה ג'.

ב. התפילה הפרטית יכולה להיות ספונטאנית ומתחדשת ונוגעת לכל מהלך החיים ומתאימה עצמו למצבו של האדם.

ג. את התפילה הפרטית אפשר לבטא בחופשיות ללא ניסוח קבוע שביתר קלות עשוי לגרום לאיבוד הריכוז והטעם במילים.³⁴

מתוך גישה נכונה, כפי שקצת ניסינו להאיר, אפשר לנצל יתרונות אלו ולרתום אותם אל הקודש. בביאור מקומם של שתי הנקודות הראשונות כבר נגענו. לגבי הנקודה השלישית יתכנו שני חסרונות שעלולים לגרום לקושי בתפילה:

א. הקושי למצוא את המילים.

ב. החשש שהמילים והניסוח אינם ראויים להיאמר כך לפני רבש"ע.

כלל צריך לשאול: מהו באמת הסגנון והניסוח הראויים ומהי צורת הפנייה הראויה לפני הקב"ה

פחות עסקתי בבירורים אלו אך אנסה לגעת במקצת היריעה:

בספר חסידים³⁵ מובא:

מעשה באדם אחד וישראלי היה שהיה רועה בהמות ולא היה יודע להתפלל, וכל יום היה אומר: "רבש"ע, גלוי וידוע לפניך שאילו היה לך בהמות ונותנם לי לשמרם, לכל אני שומר בשכר ולך הייתי שומר בחינם, כי אני אוהב אותך". פעם אחת היה תלמיד חכם אחד הולך לדרכו ומצא את הרועה שכך היה מתפלל, אמר לו: "שוטה, אל תתפלל כך". אמר הרועה אליו: "היאך אתפלל?" מיד לימד לו הת"ח סדר ברכות וק"ש ותפלה על מנת שלא יאמר עוד מה שהיה רגיל לומר. לאחר שהלך אותו ת"ח שכח כל מה שלימד לו, ולא התפלל, וגם מה שהיה רגיל לומר היה ירא לומר מפני שאותו צדיק מנע ממנו. ראה אותו ת"ח בחלום הלילה שהיו אומרים לו: "אם לא תלך ותאמר לו שיאמר מה שהיה רגיל לומר קודם שבאת אליו תדע הרעה אשר תמצא אותך כי גזלת לי אחד מן העוה"ב". מיד הלך ואמר לו: "מה אתה מתפלל?" אמר לו: "לא כלום כי שכחתי מה שלימדני וגם צייתיני שלא לומר אם היו לו בהמות וכו'". אמר החכם: "כך וכך בא אלי בחלום אמור מה שהיית רגיל לומר" כו'.

בלי להיכנס ללימוד מפורט של מעשה זה, ניתן לראות מכאן שהקב"ה חפץ בכוונת האדם גם אם הוא טועה בדיבורו. ועוד, כפי שכבר ראינו לעיל אל לאדם למנוע עצמו מלהתפלל (חוץ ממקרים מיוחדים). לא טוב שהחשש מהתנסחות שגויה יפגע בכל עבודת התפילה.

המשנה ברורה³⁶ מביא הלכה בשם האריז"ל ויוצא משם שידבר לאל יתברך כאשר ידבר העבד אל רבו ובן אל אביו. ואפילו עצם העמידה לפני ה' והרצון להתפלל גם בלי יכולת להוציא מילים מהפה היא נעלה מאוד.³⁷

34 ועוד עיין רמב"ם, הלכות תפילה ג'ד'.

35 ספר חסידים, י"ח, "מעשה בכהן אחד וכו'", מובא בהערה שם.

36 אורח חיים, סימן תקעא, בבאור הלכה, ד"ה "תלמיד חכם וכו'". ועוד עיין ליקוטי מוהר"ן תנינא, כ"ה.

37 בליקוטי מוהר"ן הנ"ל. ובאורות התשובה ח', ח'.

38 עוד נקודה קטנה: הגמ' בברכות ל"ב. אומרת: צריך להקדים שבח לבקשה (לאחר תפילת י"ח לא צריך). הרב אלעזר נאה שליט"א אמר לי שהשבח שאומרים צריך להיות קשור לבקשה. כלומר, איזה שבח של הקב"ה מתבטא במילוי הבקשה שעליה אני הולך לבקש.

ה' יעשה הטוב בעיניו

ישנה עוד בעיה שעשויה להתעורר: אם לדוג' אדם מתפלל שיבוא לו טרמפ. אולי "רצון ה'" הוא, לדוגמה, שלא לשלוח לו טרמפ כדי להציל אותו מתאונה ח"ו?

אם מדובר על התפילה המנוסחת בידי חז"ל, אני יכול להניח שתוכן הבקשה מן הסתם תואם את "רצון ה'", אבל בתפילה שלי יש חשש שאולי אני רק מזיק לעצמי כי ה' "מתכנן" אחרת, שזה הכי טוב. נראה לענות כך: ה' נתן לי את הכלים לחשוב מה הכי טוב ואין לי ברירה אלא לנצל אותם. אני עושה את השתדלותי ולא מנסה להיכנס לשיקולים של הקב"ה. וכמובן שאני צריך לדעת שבסופו של דבר מה שירצה ה' זה הכי לטובה ואני מתפלל בידיעה שזה מה שנראה לי הכי טוב, ואפשר גם לומר זאת בתפילה, שאני מתפלל על מה שנראה לי שטוב שיקרה אך שה' יעשה כטוב בעיניו.³⁹

לאור מה שראינו לעיל התשובה עוד יותר פשוטה: ודאי שהתפילה מועילה להשגת המבוקש, אך זה לא העיקר, העיקר זה עצם התפילה, פעולתה והשפעותיה. ולכן אני אעשה את חלקי ואתפלל ואין סיבה לחשוש שהקב"ה "יזיק" לי בזה ח"ו, אלא אדרבה אועיל לי ולעולם כולו בע"ה.⁴⁰

סיכום

למדתי שהתפילה הפרטית היא משמעותית בעבודת ה'.

התפילה על כל חסרונותיו של האדם בונה את אמונתו ומבטאת אותה ובפרט בנקודות האלו: הכל מגיע מהקב"ה, הוא משיג על מעשינו, הוא שומע בקוראינו אליו, הוא כל יכול והוא גומלנו חסדים. התפילה היא להשלמת החיסרון הפרטי בתור חיסרון בכלל כולו שהשלמתו היא חלק מהופעת הטוב והשלמות האלוקיים במציאות במלואם.

יהי רצון מלפני אבינו שבשמיים שיתקבלו תפילותינו בתוך תפילות עמו ישראל ברצון ונוכה לגאולה וישועה במהרה בימינו. ותודה לקב"ה שזיכני ללמוד את תורתו ולכתוב דברים אלו.

39 ואולי מקור לדברים אלו בברכות י': "בהדי כבשי דרחמנא למה לך". וקצת דומה לזה במסילת ישרים סוף פרק י"ט מהמילים: "ואם יאמר אדם מי אני ומה אני ספון שאתפלל בו".

40 עוד עיין עין איה שבת פ"א, פיסקה מ"ד.